

Kateřina Glumbíková

An orange ballpoint pen is positioned vertically on the left side of the cover. It has a silver-colored clip and a silver-colored tip. A thin, light blue line extends downwards from the tip of the pen.

Reflexivita v sociální práci s rodinami

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Glumbíková, Kateřina, 1989-

Reflexivita v sociální práci s rodinami / Kateřina Glumbíková. -- Vydání 1.. --

Praha : Grada, 2020. -- 1 online zdroj

Obsahuje bibliografii a rejstřík

ISBN 978-80-271-4011-4 (online ; pdf)

* 364-78 * 364-43 * 364.642 * (437.3) * (048.8)

- sociální práce -- teorie
- sociální práce -- Česko
- sociální pracovníci -- Česko
- problémové rodiny -- Česko
- reflexivita
- monografie

364-1/-7 - Druhy sociální pomoci a služeb [18]

Kateřina Glumbíková

Reflexivita v sociální práci s rodinami

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Tato publikace byla vydána s finanční podporou projektu Využití transdisciplinární synergie data science a nástrojů fuzzy modelování a sociální práce: Multidimensional Evidence Informed Practice (IRP201821).

Mgr. et Mgr. Kateřina Glumbíková, Ph.D.

REFLEXIVITA V SOCIÁLNÍ PRÁCI S RODINAMI

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 7875. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Libor Musil, CSc.
Mgr. et Mgr. Radka Janebová, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Jana Kubínová
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 176
Vydání 1., 2020

Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2020

ISBN 978-80-271-4012-1 (ePub)
ISBN 978-80-271-4011-4 (pdf)
ISBN 978-80-271-1381-1 (print)

Úvod	7
1. Reflexivita	11
1.1 Teoretická pozadí ukotvení pojmu „reflexivita“	11
1.2 Konceptualizace reflexivity a vztah k dalším pojmům	13
1.2.1 <i>Reflexivita a reflektivita</i>	14
1.2.2 <i>Kritická reflexivita a reflektivita</i>	16
1.2.3 <i>Kritické myšlení</i>	16
1.2.4 <i>Reflexivita a dekonstrukce</i>	17
1.2.5 <i>Reflexivita a metakognice</i>	18
1.2.6 <i>Reflexivita a rozhodování</i>	19
1.3 Dynamičnost fungování reflexivity	20
1.3.1 <i>Předpoklady reflexivity a reflektivity</i>	20
1.3.2 <i>Cyklus reflexe</i>	21
1.3.3 <i>Typy reflexe</i>	23
1.3.4 <i>Úrovně reflexe v sociální práci</i>	24
1.3.5 <i>Hloubka reflexe</i>	27
1.4 Výhody a limity využívání reflexivity v praxi sociální práce	28
1.4.1 <i>Reflexivita a přístup založený na evidenci</i>	30
1.5 Specifika reflexivity v sociální práci s rodinami	32
1.5.1 <i>Konstrukce a fungování reflexivity v sociální práci s rodinami</i>	33
2. Reflexivita jako projekt (re)konstrukce já sociálního pracovníka	35
2.1 Zachování vlastního já sociálních pracovníků	38
3. Reflexivita jako schopnost (re)konstruovat vědění	42
3.1 Reflexe a vznik moudrosti praxe	45
3.2 Reflexivita využívání morálního vědění v praxi	46
4. Reflexivita jako nástroj (re)konstrukce emocí	48
4.1 Reflexivita a (re)konstrukce emocí	50
4.1.1 <i>Interní supervize a defenzivní já</i>	51

5. Utváření a fungování reflexivity v situaci reflexivity v české sociální práci s rodinami	53
5.1 Metodologie výzkumu	53
5.1.1 <i>Techniky sběru dat</i>	55
5.1.2 <i>Metody analýzy dat</i>	56
5.1.3 <i>Propojení fází a výsledků výzkumu</i>	60
5.1.4 <i>Etické ukotvení výzkumu</i>	65
5.1.5 <i>Reflexivní dosahování validity ve výzkumu</i>	65
5.2 Konstruování a fungování reflexivity	67
5.3 Konstruování reflexivity v sociální práci s rodinami	72
5.3.1 <i>Reflexivita jako projekt tvorby já sociálního pracovníka jako (sebe)determinující optiky nahlížení na praxi</i>	72
5.3.2 <i>Reflexivita jako kritický přístup k praxi, skrze něhož je konstruována moudrost praxe</i>	80
5.3.3 <i>Reflexivita jako nástroj (ne)reflexivní (re)konstrukce emocí</i>	90
5.4 Fungování reflexivity v sociální práci s rodinami	102
5.4.1 <i>Reflexe po jednání</i>	102
5.4.2 <i>Roviny reflexe po jednání</i>	103
5.4.3 <i>Předměty a hloubka reflexe po jednání konstruované dle identit sociálního pracovníka</i>	111
5.4.4 <i>Reflexivita při jednání: zastávané a využívané teorie</i>	118
5.4.5 <i>Teoretická reflexe k reflexivitě po jednání a při jednání: normativní a nenormativní fungování reflexe v praxi</i>	147
Závěr	150
Seznam použité literatury	153
Seznam použitých zkratk	166
Seznam obrázků	167
Seznam tabulek	168
Rejstřík	170
Prostor pro poznámky	173

Sociální práce s ohroženými dětmi a jejich rodinami v soudobé společnosti je inherentně spojena zejména se dvěma jevy. Jedná se o nejistotu a nepředvídatelnost společnosti, rostoucí komplexitu řešených životních situací klientů sociální práce a o globální neoliberalismus; politickou ideologii s ekonomizujícím paradigmatem, jež aplikuje na sociální práci zákonitosti volného trhu. Výše uvedené vede k „rozostření profesních souřadnic“, které dříve ohraničovaly praxi sociálních pracovníků¹ (Musil, 2004; Musil & Šrajer, 2008; Navrátil, 2014).

Sociální práce tak musí v důsledku výše zmíněného legitimizovat svou existenci před většinou společností, kdy jsou strukturální rizika individualizována a je uplatňován princip zásluhovosti pomoci. Uvedené se promítá zejména (ale ne výhradně) v praxi sociálních služeb poskytujících pomoc a podporu rodinám a ohroženým dětem, které jsou nuceny fungovat v konkurenčním prostředí, kde musí dokládat svůj výkon a funkčnost v rámci zisku finanční podpory (podobně viz Chytil, 2011; Valová & Janebová, 2015). Důraz na efektivitu klade na sociální pracovníky nárok dělat rychlá rozhodnutí bez možnosti usilovat o porozumění vlastnímu chování, chování klientů či chování dalších zainteresovaných aktérů. Rozhodnutí jsou tak vytvářena spíše jako reakce na krizi než jako součást dlouhodobého plánu (Hasenfeld, 2010).

Hodnocení výkonu sociální práce (ať už sociálních služeb jako celku, či konkrétních sociálních pracovníků) je založeno na kvantitativních ukazatelích, jako jsou počet klientů, počet intervencí či kvantifikovaná změna životní situace klienta (nad kterou má sociální pracovník z celého procesu pomoci klientovi nejmenší kontrolu). Nekvantifikovatelné aspekty sociální práce kvalitativní povahy (jako např. vztah s klientem či získání klientovy důvěry) nemají v tomto prostředí zaměřeném na efektivitu (výkonu) své místo (viz také např. Gardner, 2006; Knott & Scrag, 2016).² Uvedené vyvolává v sociálních pracovnících strach ze „špatného rozhodnutí“ (Banks & Gallagher, 2009) a (vnímanou) nutnost „sběru

¹ Pakliže se hovoří o sociálním pracovníkovi nebo sociálních pracovnících, je využíváno generické maskulinum, kdy je toto označení chápáno jako neutrální. Toto využití bylo zvoleno zejména ve vztahu ke čtivosti a přehlednosti textu. Využitím generického maskulina autorka textu v žádném případě nesměřuje k jazykovému nebo reálnému zneviditelnování žen v profesi sociální práce ani k hierarchizaci společnosti jako celku.

² Uvedené vyúsťuje v nahrazování věcné odpovědnosti za individuální řešení jedinečné životní situace klientů instrumentální odpovědností vůči organizaci, která uplatňuje řešení podle předem daného schématu (podobně viz Bauman, 1987), omezuje autonomii a možnost rozhodování sociálních pracovníků a nepostihuje komplexitu řešených životních situací klientů (D'Cruz, Gillingham & Melendez, 2007).

důkazů“ pro legitimizaci své práce, která vede k nárůstu vytváření záznamů, zpráv a vyplňování formulářů.³

Výše uvedené v sociální práci vyúsťuje v kladení důrazu na technické kompetence sociálních pracovníků; tedy kompetence ukotvené v technické racionalitě vycházející z předpokladu, že existuje jedna správná cesta k řešení klientovy životní situace, a ta je dána procedurálními aspekty výkonu sociální práce dle stanovených příruček a směrnic⁴. Sociální práce tak odpovídá na nejistotu a nepředvídatelnost zaměřením se na oblasti výkonu, které jsou „zvládnutelné“. Technická racionalita tak vede k využívání byrokratických řešení komplexních problémů a redukcionistického chápání lidského chování. Z „jedince s problémy“ se tak stává pouze „uživatel služeb“ (Ruch, 2005), který si má vybrat z „menu“ služby identifikujícího oddělené kategorie problému za účelem vyčíslení nákladů pomoci (Harris, 2014).

Výše zmíněné má na sociální práci dvě základní kategorie dopadů. Za prvé se začíná vytrácet (v profesi sdílené) porozumění tomu, jak sociální práce funguje a jaké hodnoty považuje za důležité (Pellizoni, 2003); k čemuž dochází v situaci rostoucí tenze mezi hodnotově založenou sociální prací a technickou racionalitou fungování organizací. A za druhé se praxe sociální práce („know how“) stává odtrženou od jejích teoretických základů („know that“). Z uvedeného mohou vznikat dvě nežádoucí situace. Zaprvé vzdělávací systém připravuje sociální pracovníky účelově na tržně dané požadavky výkonu sociální práce a zadruhé vzdělávací systém připravuje absolventy, kteří nejsou ochotni redukovat sociální práci podle tržních požadavků, čímž se stávají pro tržně orientovaný systém nežádoucími. A to opět v situaci, kdy se jeví nezbytné rozvíjet vědění sociální práce v dynamické komplexnosti podmínek soudobé společnosti.

Uvedené podtrhuje nutnost se konstantně adaptovat na měnící se podmínky společnosti skrze vytváření a přetváření vědění a identity profese sociální práce. Reflexivita přitom poskytuje teoretické zázemí i proces, který umožňuje obojí (viz např. D'Cruz, Gillingham & Melendez, 2007).

V České republice existuje v současné době jediná monografie systematicky se věnující tématu reflexivity v sociální práci s rodinami, jedná se o publikaci P. Navrátila *Reflexivní posouzení v sociální práci s rodinami* z roku 2014. Tato monografie se snaží odpovědět na otázku: „Jak lze používat teorie sociální práce v procesu posouzení životní situace klientů, která je ovlivněna podmínkami pozdní modernity/postmodernity?“ Monografie Navrátila (2014) tak dává předkládané publikaci určité teoretické zázemí pro studium utváření a praktického fungování reflexivity v české praxi sociální práce s rodinami.

³ V tomto kontextu lze poukázat na existující metanarativ „dobrého sociálního pracovníka“, který vytváří na sociální pracovníky tlak na interní i externí úrovni. Tento metanarativ vyvolává očekávání na sociální práci i samotné sociální pracovníky, které plyne z předpokladu řešitelnosti každé situace (Bower, 2004).

⁴ Technická racionalita tak slouží k redukci nejistoty a nepředvídatelnosti, a to i v situacích, kdy tato redukce není možná (Fook & Gardner, 2007).

Aby mohla být reflexivita v sociální práci s rodinou dále rozvíjena, je nezbytné porozumět jejímu konstruování a fungování v praxi. **Předkládaná kniha se proto bude snažit odpovědět na otázku: Jak je utvářena (dynamicky konstruována) a jak prakticky funguje reflexivita v sociální práci s rodinami v České republice?**

Již v úvodu je pro pochopení dalšího textu nezbytné uvést, že dynamické utváření reflexivity je v teoretické části ukotveno ve třech cestách utváření reflexivity, čímž vychází z teoretického ukotvení D'Cruzové et al. (2007), viz dále kapitola 1.2 Konceptualizace reflexivity a vztah k dalším pojmům. Konkrétně se jedná o: projekt tvorby rekonstrukce vlastního já sociálního pracovníka; reflexivitu jako schopnost rekonstruovat vědění a reflexivitu jako nástroj rekonstrukce emocí. Tyto tři cesty utváření reflexivity jsou čtenáři následně přiblíženy v kapitolách dva, tři a čtyři.

Jak reflexivita prakticky funguje je úzce spojeno s její dynamičností a teoreticky ukotveno v kapitole 1.3.3 věnované typům reflexe. Praktické fungování reflexe tak můžeme dále ukotvit v rámci pozice reflexe k jednání (např. reflexe před jednáním, při jednání, po jednání). Konstrukci a fungování reflexivity ve specifčnosti sociální práce s rodinami v České republice je věnována kapitola 1.5.1. Čtenář si jistě povšimne, že existuje propojenost mezi teoretickou částí textu prezentovanou v kapitolách jedna až čtyři a výzkumnou částí textu zabývající se situací reflexivity v České republice. Tato propojenost je uzpůsobena čtenáři tak, aby se v teoretické části první seznámil s potřebnými pojmy a jejich ukotvením a posléze se mohl plně soustředit na využívání těchto pojmů v analytické práci o situaci reflexivity v České republice. Bez znalosti teorie totiž nemůže výzkum získat překvapivý směr. Znalost teoretického rámce také může dopomoci rozšířit existující diskurzní materiál (narativní, vizuální nebo historický), který může být v zájmu předmětu výzkumu dále analyzován. Existující teorie se tak stává užitečným heuristickým nástrojem. Právě toto vede ve kvalitativním výzkumu k tolik kýženému studiu dosud nestudovaného (Richardson & Kramer, 2006).

Použití teoretického rámce v prvních kapitolách této publikace je tedy dáno snahou o tvorbu robustního vědění o reflexivitě v sociální práci s rodinami pomocí výzkumného procesu přesouvání se tam a zpět mezi empirickými materiály studie a jejich obecnější konceptualizací. Prvotní induktivní analýza zjištění tedy odhalila analogii mezi pojmovou strukturou známou z teorie a strukturací empirických zjištění, která byla v rámci analýzy dat dále prohlubována pomocí analytických metod abdukce (podrobněji viz kapitolu 5.1 Metodologie výzkumu).

Kniha je strukturovaná do pěti kapitol. První kapitola je věnována teoretickému ukotvení reflexivity a jejímu vymezení ve vztahu k dalším pojmům, jako jsou reflektivita, kritické myšlení, dekonstrukce či metakognice. Text se dále zaměřuje na dynamičnost reflexivity v jejích úrovních, cyklech a hloubce. Speciální část textu se zaměřuje na výhody a limity reflexivity v komparaci s přístupem založeným na evidenci. Další část textu se týká specifik reflexivity v sociální práci s rodinami.

Následující tři kapitoly jsou zaměřeny na vymezení reflexivity jako: (1) projektu (re) konstrukce já sociálního pracovníka; (2) reflexivitě jako schopnosti rekonstruovat vědění; (3) reflexivitě jako nástroje (re)konstrukce emocí.

Poslední, pátá kapitola, je věnována utváření a fungování reflexivity v situaci reflexivity v české sociální práci s rodinami a čerpá ze samostatného výzkumného šetření vycházejícího ze spolupráce s devíti organizacemi poskytujícími sociální práci rodinám s dětmi ze sedmi krajů České republiky. Na metodologické ukotvení výzkumu navazuje analýza, interpretace a teoretická reflexe⁵ dat, která je členěna na dvě základní části, a sice konstruování reflexivity v sociální práci s rodinami a fungování reflexivity v sociální práci s rodinami.

Takto strukturovaná kniha je určena současným i budoucím teoretikům a praktikům sociální práce (ale i jiných pomáhajících profesí), kteří se tématem reflexivity teoreticky zabývají nebo ji chtějí prakticky aplikovat v každodennosti praxe sociální práce. Kniha tak lze rovněž vnímat jako výzvu pro vzdělavatele v sociální práci na kladení většího důrazu na reflexivní přístupy v sociální práci; pro akademiky a výzkumníky, aby dále rozvíjeli porozumění reflexivitě praxe; a pro praktiky, aby reflektovali (ne)přítomnost, podoby a limity vlastních reflexí.

⁵ Reflexe je vnímána v celé této práci jako akt reflexivity; tedy jako přímé uplatnění reflexivity na konkrétní předmět, objekt či situaci.

1. Reflexivita

Tato kapitola se věnuje konceptualizaci reflexivity a jejímu vztažení k dalším pojmům; dynamičnosti reflexivity; výhodám a limitům využívání reflexivity a specifickým fungování reflexivity v sociální práci s rodinami. Poskytuje tak teoretické zázemí pro odpověď na otázku, jak je reflexivita v sociální práci utvářena a jak prakticky funguje, čtenář tak získá potřebné pojmy a jejich ukotvení, aby se posléze mohl plně soustředit na využívání těchto pojmů v analytické práci v situaci reflexivity v České republice. Použití teoretického rámce v prvních kapitolách této publikace je tedy dáno snahou o tvorbu robustního vědění o reflexivitě v sociální práci s rodinami pomocí výzkumného procesu přesouvání se tam a zpět mezi empirickými materiály studie a jejich obecnější konceptualizací. Prvotní induktivní analýza zjištění tedy odhalila analogii mezi pojmovou strukturou známou z teorie a strukturací empirických zjištění, která byla v rámci analýzy dat dále prohlubována pomocí analytických metod abdukce (podrobněji viz kapitolu 5.1 Metodologie výzkumu).

1.1 Teoretická pozadí ukotvení pojmu „reflexivita“

Reflexivitu lze ukotvovat ve třech teoretických pozadích, jedná se o: (1) analytickou filozofii; (2) americký pragmatismus; (3) tradici kritické teorie. Zevrubná analýza jednotlivých teoretických základů, v nichž je reflexivita ukotvena, přesahuje cíle tohoto textu. Nicméně i tak považují za užitečné je v krátkosti představit.

Analytická filozofie se sama považuje za metodu zkoumání, která se zaměřuje na zkušenosti zkoumání a jazyk jako určení rámce poznání a na formální logiku. Vzniká tak trojice: empirie, logika a jazyk. Analytická filozofie a logická tradice se soustředí na: odhalování logických chyb; oddělování faktů od názorů; úsudek a to, co jej ovlivňuje, a různé formy myšlení a přikládání významu (induktivní, deduktivní, formální, neformální, analogické...); na zacházení s jazykem při tvorbě úsudků a ovlivňování úsudků druhých. Toto uvažování je v praxi vždy propojeno s morálním směřováním (Paul & Elder, 2002; Fook, 2016).

Americký pragmatismus poukazuje na důležitost neustálého experimentování k dosažení lepších (*beautiful*) sociálních forem. Pragmatismus argumentuje tím, že v každém sociálním projektu experimentujeme, měníme a různě kombinujeme za účelem zlepšení fungování systému. Pragmatismus používá tři strategie, které umožňují zlepšení fungování věcí: (1) již zmíněné neustálé experimentování; (2) učení se z chyb; (3) záměrné vyhledávání nových informací a možností (Fook, 2016). West a Buchendorfová (2014)

píší, že je v pragmatismu vyžadována neustálá kritická analýza přesvědčení. Pragmatická orientace tedy „neustále zpochybňuje tacitní předpoklady nebo dřívější interpretace minulosti“⁶. Tento filozofický směr je tak otevřený širokému spektru perspektiv, přičemž žádnou z nich nelze pojímat jako danou. Klasický pragmatický přístup k řešení problémů je konzultace s těmi, kteří jsou aktuálně problémem zasaženi; konzultace s těmi, kteří se s podobným problémem potýkali v minulosti; konzultace s těmi, kteří mají nějaký druh specializace ve vztahu k řešenému problému; a nakonec požádání všech zúčastněných, aby dali své perspektivy dohromady pro získání užitečného vhledu o příčinách a řešeních problému (Fook, 2016).

Tradice kritické teorie explicitně spojuje praktikování kritické reflexe s podporou praktické koncepce sociální spravedlnosti a s odkrýváním a nápravou mocenských nerovností. Fooková (2002) poukazuje na pět společných témat teoretiků kritické sociální teorie: (1) moc je osobní i strukturální; (2) jedinec může participovat na své vlastní dominanci (skrze utváření vlastních přesvědčení o jejich pozici v sociální struktuře, jejich moci a možnostech změny jejich situace); (3) sociální změna je osobní i kolektivní (sociální změny ovlivňují osobní změny a naopak); (4) vědění je obojí: teoretické i konstruované (a obě vědění spolu vzájemně interagují); (5) komunikace a dialog jsou důležité pro vytváření nových kolektivně sdílených vědění a porozumění světu (Fook & Gardner, 2007). Kritická teorie je ukotvena ve třech předpokladech organizace světa: (1) západní demokracie jsou ve skutečnosti vysoce nerovné společnosti, ve kterých jsou ekonomická nerovnost, rasismus a diskriminace empirickou realitou; (2) stav popsany v bodě jedna je reprodukován skrze diseminaci dominantní ideologie jako zdánlivě normální, přirozené a nevyhnutelné; (3) kritická teorie se pokouší porozumět tomuto stavu a na základě toho jej změnit. Dominantní ideologie tak rámuje to, jak lidé připisují věcem smysl. Z perspektivy kritické teorie je kriticky reflexivní osoba taková, která je schopna identifikovat manipulace a rozeznat, jak etika kapitalismu a logika byrokratické racionality nutí lidi ke způsobu žití, jenž zachovává ekonomickou, rasovou a genderovou opresi. Kritickou reflexi můžeme chápat jako zpochybňování zkušenosti a odhalování hegemonických předpokladů (tedy těch, které jsou prezentovány jako nezpochybnitelné a jako reprezentující dominantní přesvědčení majority); a jejich přerámovávání vedoucí ke změně (myšlení či v konečném důsledku společnosti). Habermas spojoval kritickou reflexi s emancipatorním učením, které vede k emancipaci od dominantních ideologií, které směřuje ke svobodě myšlení a k plné realizaci vlastního potenciálu, jež jsou jinak částečně, nebo úplně kontrolovány dominantními ideologiemi (které bychom si bez kritické reflexe v každodenním životě ani neuvědomovali) (in Redmond, 2004). Kritická reflexe je v rámci tohoto ukotvení rovněž považována za reflexivní zvyk, postoj ke světu, v němž je prováděna dekonstrukce myšlenek a profesionálních praxí ve vztahu k tomu, komu a čemu slouží (Fook, 2016).

⁶ S tímto se pojí pojem „reflexivní skepse“, který lze vysvětlit jako postoj neustálého hledání, jenž předpokládá, že neexistuje jen jeden správný způsob, jak pohlížet na věci s pouze jedním správným vysvětlením děje (Jasper, 2003).

1.2 Konceptualizace reflexivity a vztah k dalším pojmům

Reflexivita v sociální práci má řadu teoretických ukotvení. V rámci této práce vycházím z možností ukotvení reflexivity, které prezentovali D'Cruzová et al. (2007). Jak již bylo řečeno v úvodu, pro pochopení dalšího textu je nezbytné uvést, že dynamické konstruování reflexivity je v teoretické části ukotveno ve třech cestách utváření reflexivity⁷. Reflexivitu tedy můžeme považovat za:

1. **Schopnost jedince zpracovávat informace a vytvářet vědění, které bude řídit jeho životní rozhodnutí** a které má dopady na roli sociálního pracovníka i vztah mezi sociálním pracovníkem a klientem. Reflexivitu tak lze vnímat jako uváženou odpověď jednotlivce na bezprostřední souvislosti a rozhodování se o dalším směřování v kontextu vlastního sebezrovoje (D'Cruz et al., 2007). Reflexivita je tedy sebedefinujícím procesem, který je založen na monitorování příležitostí a rizik a následné zpětné vazbě na sociální a psychologické informace o možných trajektoriích života. Graham (2015) v tomto rámci definuje reflexivitu v praxi sociální práce jako **vlastní kapacitu sebeuvědomění a smysl pro já v pomáhajících vztazích**. Tato definice je vhodně uplatnitelná na vývoj já sociálního pracovníka v rámci jeho profesního vývoje, pakliže bychom ji ale chtěli uplatňovat na společnost jako celek, je nezbytné ji rámovat v konceptech reflexivní modernity (Giddens, 1990) a rizikové společnosti (Beck, 1992), které zdůrazňují požadavky moderní společnosti na osobní rozhodnutí jednotlivce na základě posouzení rizik.
2. **Kritický přístup jedince (sociálního pracovníka) k praxi profese**, který se zaměřuje na zpochybňování toho, jak je vytvářeno vědění a jak tento proces ovlivňují vztahy moci. Fokusem tohoto kritického zkoumání je proces připisování smyslu situacím a kognitivní procesy, pomocí nichž je vědění vytvářeno. Úkolem reflexivity je tedy **odhalovat tacitní vědění profese sociální práce**. Whiteová, Fooková a Gardnerová (2006) chápou reflexivitu jako formu destabilizace nebo problematizace toho, co považujeme za (každodenní) vědění. Reflexivita je tudíž procesem dívání se zvnějšku na sociální a kulturní artefakty a způsoby přemýšlení, které saturují praxi sociální práce, a zpochybňování procesů, jež dávají světu smysl. **Vědění je tak považováno za sociálně-konstruované** a speciální akcent je kladen na interakce, v rámci nichž je vědění vytvářeno.⁸ Healyová

⁷ Vzhledem k tomu, že má reflexivita cyklickou povahu, lze hovořit ve vztahu k následujícím fenoménům o cestách utváření reflexivity i o konstrukcích reflexivity.

⁸ Milnerová, Myers a O'Byrne (2015) v tomto kontextu definují relační reflexivitu jako proces konstruktivního utváření vědění praktiků sociální práce o klientech. Relační reflexivita tak klade na sociální

(2005) v rámci tohoto vymezení reflexivity zdůrazňuje zaměření konceptu na interakci mezi vědomostmi získanými vzděláním a zkušenostmi z praxe, přičemž poukazuje na nutnost reflexivního zkoumání (a zpochybňování) procesu tvorby vědění. Podobně Savayaová a Gardnerová (2012) považují reflexivitu za proces, pomocí něhož jedinec identifikuje předpoklady, které řídí jeho akce, systematicky je zpochybňuje a vytváří alternativní chování.

3. **Zkoumání role emocí v sociální práci** v kontextu kritického uvědomění si faktorů, které ovlivňují vytváření vědění. Přístup zdůrazňuje dynamickou interakci mezi myšlenkami a pocity, jež umožní získat vhled do dané situace a faktorů, které ji ovlivňují. Emoce jsou tak vnímány jako důležitá součást praxe sociální práce (Miehls & Moffatt, 2000).

Následující konceptualizace reflexivity jsou využity pro zpracování kapitol: Reflexivita jako projekt (re)konstrukce vlastního já sociálního pracovníka, Reflexivita jako schopnost (re)konstruovat vědění a Reflexivita jako nástroj (re)konstrukce emocí.

1.2.1 Reflexivita a reflektivita

Rozdíly mezi reflexivitou a reflektivitou můžeme spatřovat ve třech stěžejních kategoriích, jedná se o: (1) ukotvení; (2) vztah k realitě; (3) aplikaci vědění (podobně viz Fook, 2002).

1. Ukotvení

Koncept reflektivity pochází z oblasti managementu a strojírenství. Pojmy „reflektivita“ a „reflektivní praxe“⁹ vznikly na základě edukačních diskurzů a diskurzu profesionality praxe sociální práce. Pojem „reflexivita“ naopak pochází z diskurzu sociálně-vědního výzkumu, zejména kvalitativního a etnograficky laděného (Fook, 2002; Navrátil, 2014).

pracovníky nároky na zpochybňování vlastních předpokladů o klientech, které vznikají díky formálním teoriím a zkušenostem z praxe.

⁹ Koncept reflektivní praxe dokládá propojení mezi reflektivitou a praktickou rovinou. Jedná se o přístup, který pomáhá citlivě vnímat a hodnotit různé možnosti práce (Machulová, 2014). Jasperová (2003) hovoří o tom, že reflektivní praxe znamená učení se z přemýšlení o věcech, které se nám staly, a nahlížení na ně jinými úhly pohledu, což nám umožňuje dále jednat. Schöen (1983) popisuje reflektivní praxi jako kombinaci vědění při činnosti (neuvědomované vědění v praxi), reflexi při jednání (pozorování já přímo ve chvíli, kdy se odehrává) a reflexi po jednání (zpětné zamyšlení a analýza průběhu událostí).

2. Vztah k realitě

Reflexivita je spojena s reflexí při jednání, zatímco reflektivita je spojena s reflexí po jednání; tedy se zpětnou reflexí události, která se již odehrála¹⁰. Reflektivita referuje o procesu reflektování událostí z praxe; zatímco reflexivita se spíše vztahuje ke stavu vlastního bytí a schopnosti jeho uvědomění si a jeho lokace ve vztazích k širším kontextům. Reflexivita je tak daleko komplexnější ve vztahu ke kontextuálnosti vlastního bytí a konstrukce vědění, než je reflektivita. Reflexivita obsahuje potenciál pro porozumění cestám, kterými vlastní bytí a perspektiva ovlivňují naše vědění a akce; což je potenciálně mnohem složitější než tvorba implicitní teorie z praxe, na což se zaměřuje reflektivita (Fook, 2002; Navrátil, 2014). V tomto kontextu definuje Musil (2004) teorii reflexivní praxe, v níž je sociální pracovník schopen vnímat a řešit dilematické situace v mnoha úrovních jeho praxe. Musil (2004) přitom spatřuje jádro reflexivního přístupu ve schopnosti pracovníka zacházet s jedinečností klienta v komplexitě jeho životní situace.

3. Aplikace vědění

Reflektivita vytváří (prověřenou a objektivní) teorii z jedné události, která je generalizována a aplikována na další události, předpokládá tedy existenci pravdivého vědění. V pojetí reflektivity jsou tak patrné její pozitivistické kořeny (viz Fook, 2002; Navrátil, 2014). Reflektivita se snaží pochopit, jak věci fungují. Reflexivita se oproti tomu zaměřuje na pohled na formování vědění v jedné konkrétní situaci, je tedy procesem neustálého zpochybňování vědění a hledání nových perspektiv a náhledů (D'Cruz et al., 2007). Payne (2005) přitom akcentuje to, že být reflexivní vyžaduje schopnost propojovat jedinečné a obecné. Tedy schopnost porozumět jedinečné situaci klientů a zároveň vztahovat indukované vědění k obecným poznatkům (podobně viz Healy, 2005). Reflektivita je naopak zaměřena spíše na tvorbu formální teorie než na tvorbu moudrosti praxe, která vzniká v interakci mezi teoretickými znalostmi a zkušeností.

Někteří autoři ale poukazují na to, že jsou koncepty reflexivity a reflektivity v praxi sociální práce často vnímány jako zaměnitelné, jelikož jsou: (1) reflektivní procesy určitým způsobem podmíněny reflexivním postojem, který umožňuje konfrontovat souhry vlastní pozicionality v holistickém kontextu praxe a zároveň může propojení různých aspektů reflexivity vést k reflektivní praxi (viz dále kapitolu 1.3.5 Hloubka reflexe); (2) reflexivita i reflektivita mají zároveň společné zaměření na kontextuální porozumění tvorbě vědění a proces tvorby teorie z praxe (Fook & Gardner, 2007; Fook, 2016). Řada autorů tak oba pojmy využívá ve svých textech jako určitým způsobem zaměnitelné, viz např. Taylorová a Whiteová (2000) či Fooková (2016).

¹⁰ „Reflexe při jednání“ a „reflexe po jednání“ jsou originálními pojmy Schöna (1983), v praxi české sociální práce jsou však v dnešní době již běžně využívány, proto jsou v této publikaci uváděny bez uvozovek.

1.2.2 Kritická reflexivita a reflektivita

Abychom mohli považovat reflexivitu nebo reflektivitu za kritickou, musí mít v sobě obsaženo explicitní zaměření na objevování, odhalování a zpochybňování dynamiky moci, která rámuje praxi sociální práce; a důraz na odhalování hegemonických předpokladů obecně (Brookfield, 2012; Fook, 2002). Fooková (2016) uvádí v souladu s Brookfieldem (2012), že kritická reflexivita a reflektivita odhalují vliv sociálně dominantního myšlení na individuální myšlení; přičemž vychází z předpokladu, že je vědění umístěno v historickém, politickém a filozofickém kontextuálním jednání. Fooková (2016) také dodává, že kritická reflexivita a reflektivita v sobě mají emancipační element ve smyslu kapacity pro zpochybňování a změnu vztahů moci ve společnosti. Fooková a Gardnerová (2007) uvádějí, že kritická reflexivita a reflektivita musí naplňovat následující znaky: zaměření na sociální konstrukci poznatků (resp. na to, jak jsou individuální poznatky ovlivňovány sociálně); analýzu dynamiky moci; propojování teorie a praxe; důraz na možnosti transformační a sociální změny; zaměření na to, jak lidé používají kritickou reflexivitu či reflektivitu ke konstrukci svých identit; a uznávání předpokladu, že vědění může být získáno empiricky, ale také skrze porovnávání teorií a skrze vlastní žitou zkušenost. Reflexivitu a reflektivitu tedy činí kritickou dva zásadní aspekty: (1) potřeba učení a tvorby nového vědění; (2) založení na kritické analýze, na propojení individuálních a sociálních kontextů.

Kritická reflexivita je transformativní a procedurální, a umožňuje tak přetvoření zkušeností a vědění tak, aby byly více zplnomocňující, a to právě díky moudrosti praxe, na jejímž základě mohou vznikat teorie. Někteří autoři přitom poukazují na to, že nemá smysl nazývat reflexivitu kritickou, jelikož je kritická již ve své podstatě, tedy svým zaměřením na poznání a na něm založenou změnu (sociálních) struktur (Allan, Briskman & Pease, 2009).

1.2.3 Kritické myšlení

Kritické myšlení lze definovat jako myšlenkovou otevřenost pro odlišné názory na svět s přihlédnutím k předpokladům a více či méně systematickému procesu myšlení od zisku informací po docházení k závěrům (Mathias, 2015). Obdobně Brookfield (2012) chápe kritické myšlení jako pohlížení na naše nápady a rozhodnutí z různých perspektiv.

Existují dva proudy vymezení kritického myšlení. Prvním je sociálně konstrukcionistická epistemologie, která „předpokládá, že každý člověk konstruuje nebo dává smysl své vlastní realitě; je schopen rozpoznat hranice svých znalostí; a vidět znalosti jako neustále se měnící a nestabilní“ (Gibbons & Gray, 2004, s. 21). Sociálně konstrukcionistická perspektiva přitom zdůrazňuje, že jsou hodnoty nevyhnutelně zakotvené ve faktech.

Druhým ukotvením je Popperovské vědecké uvažování, které je zaměřeno na oddělování skutečností od nepravd za účelem minimalizace chyb v praxi sociální práce (Mathias, 2015). V rámci tohoto ukotvení je východiskem kritického myšlení nejen informace, ale také otázka nebo problém, jimiž se myslící zabývá. Kritické myšlení se v tomto pojetí stává

kreativní aktivitou, která umožňuje nahlížet na informace z různých perspektiv a analyzovat tak „realitu“. Právě díky kritickému myšlení tak dochází k budování tzv. reflexivního skepticismu, tedy schopnosti nepřijímat informace jako dané, ale konfrontovat je s různými optikami přemýšlení o nich.

Fisher (2011) rozlišuje dispozice ve vztahu ke kritickému myšlení: (1) individuální dispozice, jako je schopnost interpretace, analýzy, evaluace, explanace, seberegulace aj. (podobně viz např. Facione, 2011), které jsou pro jeho využití potřebné; (2) schopnost využívat kritické myšlení, která dle tohoto autora souvisí zejména s určitou ochotou jej využívat ve (vhodných) situacích. Paul a Elderová (2002) rozlišují několik úrovní schopnosti kritického myšlení od nereflektujícího myslitele (neuvědomujícího si význam myšlení) po dokonalého myslitele (využívajícího systematicky kontrolované myšlenkové strategie a pochody).

Vztah mezi kritickým myšlením a reflexivitou je autory vnímán různě, např. kritické myšlení je vnímáno jako dispozice pro reflexivitu (podobně viz také Brown & Rutter, 2008). V této práci se však přikláním k pojetí, že reflexivita je hlubší než kritické myšlení a umožňuje objevovat skryté obsahy a vztahy ukryté právě v našich myšlenkách (viz Fook & Gardner, 2007).

1.2.4 Reflexivita a dekonstrukce

Myšlenka dekonstrukce je často vztahována k postmodernímu a poststrukturálnímu myšlení, jelikož se zaměřuje na cesty, skrze něž je vědění vytvářeno jazykem (specifickou terminologií, kterou využíváme; kategoriemi, jež vytváříme; a vzorci a způsoby mluvy, které podporujeme). Dekonstrukcí můžeme chápat jako analýzu, skrze kterou si uvědomujeme diskurzy, jež nevědomě tvarují naše myšlení a akce. Dekonstrukce tak odhaluje naše skryté předpoklady a způsoby, kterými fungují. Dekonstrukce se přitom zaměřuje zejména na rozkrytí způsobů, jimiž moc operuje skrze využívání jazyka (Fook, 2002). Dekonstrukce se tak jeví být užitečná v analýze procesu tvorby našich identit, kdy může odhalit důvody a vzorce, které využíváme při kategorizaci; zejména pak způsoby, jež využíváme při kategorizaci sebe samých ve vztahu k druhým.

Proces dekonstrukce je založen na hledání rozporů a různých perspektiv a interpretací a jejich následné rekonstrukce. Rekonstrukce je přitom fází zahrnující formulaci nových diskurzů a struktur. Je založena na předpokladu, že pojmenování existujících diskurzů dovoluje vytvoření nových. Proces rekonstrukce zahrnuje např. vytváření nových kategorií, praxí a procesů, kultur či klimat, které umožňují jejich akceptaci (Fook, 2004).

Dekonstrukce se tak zdá být procesem nápomocným reflexivitě v jejím procesu (Fook & Gardner, 2007). Ellermanová (1998) poukazuje na to, že dekonstrukce poskytuje rámec pro uvědomění si, jak naše předpoklady podírají určité konstrukce (našeho já, druhých, vědění, moci, praxe), které konstruují nebo udržují specifické vztahy moci v jedinečnosti situací. Dekonstrukce a rekonstrukce mohou být využívány dokonce jako forma reflexivity,